

نقش زنان در انتظار فرج و جامعه مهدوی

مرضیه عطاران

چکیده

سده آغازین عصر غیبت، دارای ویژگی‌هایی منحصر به فرد است. درباره حضور زنان در تحولات این عصر و نتایج آن، اقوال و تفاسیر متعددی در منابع اسلامی دیده می‌شود که در این مقاله بررسی شده است. در این مقاله، بخشهایی از نقش تاریخی زنان در قالب فعالیت‌ها و سیاست‌های آنان در رویارویی با مسایل سده نخستین عصر غیبت و پیامدهای آن و نقش زنان در انتظار فرج و جامعه مهدوی به روش مطالعه تاریخی و توصیفی - تحلیلی بررسی می‌شود. هدف آن است تا با بررسی الگوی دین‌شناختی زن در اندیشه تشیع؛ مقدار مشارکت زنان در تحولات اجتماعی این عصر و تدابیر جامعه مهدوی در این خصوص بررسی شود. بر این اساس، روشن می‌شود حضور زنان در عرصه‌های اجتماعی مبتنی بر آموزه‌های وحیانی و سیره پیشوایان معصوم بوده و از مهمترین مؤثرترین عوامل در توسعه نفوذ شیعیان در عرصه مدیریت اجتماعی بشمار می‌رود. جایگاه زنان تحت نظارت و تأیید اهل بیت (علیهم السلام) و بزرگان جامعه و خاصیت تعلیمی-تبلیغی آموزه‌های شیعی، نقش مهمی را در تحولات تاریخی این دوران ایفا کردند. درنتیجه عموم جامعه از توانمندی و ظرفیت‌های زنان به ویژه در عرصه جهاد فرهنگی و برای تقویت هویت شیعی، توسعه مناسبات اجتماعی، نشر معارف دینی، نهادینه کردن فرهنگ مهدویت و حضور مؤثر در دگرگونی‌های فرهنگی و اجتماعی بهره گرفتند. در این مقاله، این مسئله با استناد به منابع اسلامی و پژوهش‌های معاصر نقد و ارزیابی می‌شود.

واژه‌های کلیدی: مهدویت، زنان شیعی، خودآگاهی، منزلت اجتماعی.

مقدمه

دوران غیبت امام مهدی (ع)، اگرچه زندگی دیندارانه مؤمنان راستین را با مشکلاتی روبه‌رو کرد؛ اما برکاتی هم در پی داشته است. آنچه در مجموع اخبار و نصوص دینی تصریح گردیده، بیانگر نقش و جایگاه مؤثر زن در ساحت حیات انسانی- اجتماعی است. بدیهی است تحقق این مهم منوط به خودسازی و تهذیب فردی است. از این منظر زن به مثابه یک انسان منتظر به هویتی ویژه دست می‌یابد و از او انتظار می‌رود تا مطابق با خاصیت کمال طلبانه هم ذات با انتظار، از خود و جامعه پیرامونش حراست کند. در بررسی سیر تطور حیات تاریخی زنان شیعی بدست می‌آید که بیشترین زمان حضور تاریخی زنان شیعی در آغازین سده عصر غیبت بوده است چراکه از مجموع توانمندی‌ها و امکانات برای پاسداشت دین، دستیابی به کمال مطلوب و سلامت اجتماعی بهره برده و با به کارگیری سبک رهبری تبدیلی و تحول‌گرا مبتنی بر آموزه‌های وحیانی- شیعی و قرار گرفتن در مسیر جهاد فرهنگی، گام‌های مهمی را برای حصول کمال اجتماعی برداشتند. از آنجا که امامت امام مهدی (ع) با امر غیبت همراه بوده است؛ محدوده تاریخی مورد بحث، با تأکید بر جایگاه زنان در نخستین سده عصر غیبت یعنی سال ۲۶۰ تا حوالی ۴۰۰ قمری می‌باشد. پرسش‌های مهمی در این حوزه مطرح است که از آن جمله عبارتند از:

- آیا نسبتی میان ارکان ظهور و افزایش توانمندی زنان شیعی وجود دارد؟
- راهبردها و اهداف بزرگان امامیه برای دستیابی به این مقوله کدام است؟
- کار ویژه‌های انتظار فعال در خصوص زنان چیست؟
- مصادیق و مؤلفه‌های قرار گرفتن زنان شیعی به عنوان سرمایه اجتماعی کدام است؟ و پیامدهای و دستاوردهای مشارکت زنان در عرصه‌های اجتماعی چیست؟

فرض پژوهش این است که زنان در عصر غیبت به تبعیت از الگوی جامع ولایتمدار اهل بیت (ع) و آموزه‌های جاودانه و نظام‌مند اسلامی در سه محور اساسی فردی، خانوادگی و اجتماعی به ترتیب به ایفای نقش مادری، همسری و انسان اجتماعی پرداخته و به ویژه در حوزه اجتماع با حضور به هنگام، پویا، آگاه و مدبرانه و با درک موقعیت حساس آغازین عصر غیبت، ثابت کردند که حضور زن در اجتماع نه تنها حق برگرفته از نعمت اختیار و آزادی تکوینی که یک تکلیف دینی بشمار می‌رود. از این‌رو، مشارکت زنان در تحولات اجتماعی نشانه ماهیت تمدن ساز و متعالی مذهب امامیه است که مهمترین ویژگی آن برخورداری از تفکر جامع توحیدی می‌باشد. این مهم الگویی قابل ارایه و دین شناختی از حضور زن در جامعه را به ترسیم می‌کشد. این پژوهش در پی آن است تا به هدف‌های زیر دست یابد:

- ۱- الگوی دین شناختی زن در اندیشه مهدویت شیعی و مولفه‌های آن .
- ۲- مشارکت اجتماعی زنان و تدابیر بزرگان امامیه برای توانمند سازی آنان .

مفاهیم و اصلاحات پژوهش

الف - غیبت و ظهور: در اندیشه مهدویت مسئله غیبت و ظهور، یکی از مهمترین ارکان اعتقادی شیعی است و با اصول عقاید اسلامی مانند توحید، نبوت و امامت ارتباط مستقیم دارد. در این اندیشه که مبتنی بر تفکر جامع توحیدی ولایتمدار است؛ الگوی حکومت مهدوی، غایت و مطلوب خلقت این جهانی، آرمان تمام شرایع الهی و خاصیت کمالگرایانه فطرت بشری است. در این میان انسان دیندار در آرزوی دست یافتن به کمال و تمام عدالت به انتظار می‌نشیند؛

ب - انتظار: مقوله انتظار از عناصر مهم اعتقادی اسلامی است که از آموزه‌های وحیانی و نصوص دینی مایه گرفته است «انتظار» در اندیشه الهی - انسانی دارای معانی دقیق و عمیقی است. انتظار کیفیتی درونی و انگیزش دهنده است که انسان را مهبای استقبال از امر منتظرالیه می‌کند، یعنی مطالبه و پیجویی برای ادراک چیزی که در آینده واقع می‌گردد، به شکلی که گویا هر لحظه چشم به راه وقوع آن چیز می‌باشد. انتظار یعنی چشم به راهی برای انجام کاری که مورد نظر و مطابق میل انسان است، اما حقیقت انتظار در فرهنگ مهدویت نیاز و اضطراب نسبت به کسی است که حکومت جهانی را برای اصلاح جامعه انسانی تشکیل می‌دهد و انسان منتظر تلاش می‌کند تا زمینه ظهورش را فراهم نماید. رسول الله (ص) می‌فرماید: «افضل العبادۃ انتظار الفرج». از امام رضا (ع) نیز منقول است که فرمود: " الیس انتظار الفرج من الفرج بر این اساس تفکر در مقوله انتظار، سبب گشایش، تحرک و امید می‌شود. **ج - فرهنگ انتظار:** یکی از ابعاد مهم اندیشه مهدویت، چگونگی دستیابی به آن است. یک ره‌یافت مهم این امر استخراج فرهنگ انتظار است. روشن است که هدف اصلی انتظار، زمین‌سازی برای تحقق وعده‌های الهی است. از این رو در متون روایی بر مقوله " انتظار " به عنوان برترین عبادت تأکید شده است. در این درگاه منتظر واقعی و راستین کسی است که با تحمل شرایط موجود برای بهبود و تغییر آن تلاش

می‌کند و با چشم‌انداز مطمئن و روشن درصدد است تا برنامه‌ای عملی برای تحقق این آرمان، ارایه دهد. اهمیت این موضوع در متون روایی و مبانی معرفت‌شناختی دینی اسلامی چنین آمده است؛ هرگاه زنان و مردان در دوران غیبت و آخرالزمان به تکالیف خود عمل کنند و به آنچه در شریعت واجب شده، پایبند باشند، ارجمندترین مردمان و مأجور خواهند بود.

د- سرمایه اجتماعی: یکی از جدیدترین مفاهیم ارایه شده در دانش علوم اجتماعی، سرمایه اجتماعی است. سرمایه اجتماعی، یا بعد معنوی یک اجتماع انسانی، دارای مؤلفه‌هایی چون اعتماد، هنجارهای متقابل اجتماعی و شبکه ارتباطی، همکاری، هماهنگی و مشارکت است. تحلیل و بررسی نقش اجتماعی زنان شیعی و پیامدهای آن در سده نخستین عصر غیبت چنانچه بر اساس گزاره‌های اخلاقی- معرفتی مبتنی بر بنمایه‌های تفکر دینی مانند عدالت، معنویت و عقلانیت، تنظیم و تعدیل گردد؛ بستری مناسب برای دستیابی به اهداف متعالی، حراست از دستاوردهای فرهنگی و اجتماعی و بهره‌برداری از امکانات و توان بالقوه آحاد جامعه برای وصول به سعادت و خیر حقیقی خواهد بود. سرمایه اجتماعی، پتانسیل نهفته در روابط میان افراد (و گروه‌های) یک جامعه است که باعث انجام امورات (رفع نیازها) می‌شود و دارای ابعادی گوناگون است و به ویژه در شکل جمعی آن می‌تواند؛ افراد جامعه را در حل مشکل کنش جمعی یاری برساند در این میان رابطه خانواده و اجتماع به ویژه زمانی که ارزشهای اخلاقی مطلوب را ارایه می‌دهد به عنوان یکی از لوازم و شروط تحقق سرمایه اجتماعی، نقشی مهم را فرهنگ انتظار ایفا میکند. این پژوهش مفهوم سرمایه اجتماعی را در نصوص دینی و منابع اسلامی بررسی میکند.

ه- تاریخ تلاش شیعیان در آغازین سده عصر غیبت: به استناد نوشته‌های اسلامی و پژوهشهای انجام شده در حوزه تمدن اسلامی، قرن چهارم هجری از ادوار طلایی حیات تاریخی جامعه اسلامی به شمار می‌رود. در این زمینه سهم شیعیان قابل توجه است. در این دوره بسیاری از مراکز علمی و نهادهای مدنی شیعی شکل گرفت که از جهت گستره جغرافیایی و پوشش اجتماعی قابل مقایسه با پیش از آن نبود. در این زمان دولتهای شیعی در ایران، سوریه و مصر ظهور کرده یا در اوج قدرت بودند. کتابخانه‌ها و نهادهای علمی اعم از کتابخانه، دارالعلم و

کمی مطالب قابل قبول است؛ اما در عموم موارد داده‌های ارایه شده پرتکرار بوده و با اینحال، توان پاسخگویی به ابهامات پرسشگر را ندارد. ارایه الگوی دین شناختی از جایگاه و اهمیت زن در اندیشه شیعی ممکن می باشد. بر اساس این امر مؤلفه‌های اصلی توانمندی زنان شیعه در سه محور قابل بررسی است: ۱- تعالی فردی ۲- حضور مؤثر در نهاد خانواده ۳- مشارکت در پیشبرد اهداف متعالی و آرمان‌های اجتماعی؛ از مهمترین مؤلفه‌های توانمندی زنان شیعی در سده آغازین عصر غیبت بود. زنان شیعی به عنوان یکی از ارکان اصلی جامعه ایمانی، به ویژه مورد توجه اهل بیت (ع) و بزرگان امامیه بوده و تدابیر جدی برای مشارکت هوشمندانه این گروه در عرصه‌های اجتماعی انجام گرفت. افزایش منزلت اجتماعی بانوان شیعی، مشارکت آنان در ارتقای سطح سلامت معنوی جامعه، توانمندسازی آنان در حیطه آموزش و تعلیم در مبارزات فرهنگی و احتجاج با مخالفان، بسترسازی برای توسعه مدنی و طرح الگوی دین شناختی مبتنی بر نظام امامت در زمینه‌های گوناگون، ضرورت رویارویی جدی با مسایل اجتماعی و تعهد نسبت به سلسله مراتب ولایت معصوم و تولیت پذیری برای رشد و ارتقاء مؤثر در تمدن سازی اسلامی- شیعی از مهمترین تدابیر و راهبردهایی بود که در این زمینه انجام گرفت. در راستای تدابیر و سیاست‌های بزرگان امامیه، بیشترین توجه زنان شیعی در سده آغازین عصر غیبت معطوف به پاسداشت میراث اهل بیت (ع) و تبیین مسئله مهدویت بود. در راستای تحقق این امر، زنان شیعی ضمن تلاش برای افزایش سطح دانایی دینی و توانمندیهای اجتماعی، در اصلاح و تقویت نگرش دینی شیعیان، مبارزات فرهنگی و مقابله با جریانهای انحرافی مشارکت فعال داشتند. نتیجه این تلاش آن بود که بویژه در حوزه اجتماعی افزون بر نشر معارف الهی و تربیت انسانهای صالح، زمینه‌هایی مناسب برای ایجاد تغییرات اجتماعی و فرهنگی مهم بویژه در تاریخ اجتماعی شیعیان به وجود آمد. به گونه‌ای که می‌توان گفت عصر طلایی تاریخ تشیع در حوزه‌های گوناگون حیات سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و تمدن همان سده نخستین عصر غیبت یعنی اواسط قرن چهارم و پیاویل نجم هجری بوده و زنان شیعی در این زمینه سهم به سزایی داشتند. تأثیر رویکرد مدیریت اجتماعی مبتنی بر پایه‌های دینی و استنباط‌های فقهی و اصولی که بزرگان امامیه برای برونرفت از مسائل عصر غیبت اتخاذ کردند؛ سهم زنان شیعی را در مشارکت فعال اجتماعی افزایش داد و سبب مشارکت

آنان در نقشهای تربیتی، تعلیمی، تبلیغی، مبارزاتی و جهادی شد. بر این اساس زنان در نهادینه کردن فرهنگ انتظار و حصول معرفت اجتماعی، به عنوان دو عنصر اساسی برون رفت از مسائل عصر غیبت، نقش جدی تری بر عهده داشتند. این ره یافتها اگرچه در قالب اخبار روایی بیان شده، اما اهمیت و جایگاه آن در نزد بزرگان امامیه و متون حدیثی و رجالی امامیه چنان است که قابلیت استخراج اصول و قواعد کلی برای دریافت الگوی معیار حضور زنان در عرصه های اجتماعی را فراهم می آورد.

منابع و کتاب ها

- قرآن.

- جوهری احمد، قم: طباطبایی، المقتزab الاسر. ۱۳۳۸ .

- کلینی. محمد بن. یعقوب، اصول کافی، تهران دارالکتب اسلامی، ۱۳۷۹.
- قیومی جواد. قم، نشر اسلامی. صحیفه مهدی، ۱۳۷۴.
- شهید اول، قم نشر اسلامی، ۱۳۷۱.
- شیخ مفید، جامعه مدرسین. المقنیعه، ۱۳۷۰.
- شیخ مفید، الارشاد فی معرفت حجج، ۱۳۷۰.
- شیخ طوسی محمد، الفقهه، الفهرست، ۱۳۷۴.
- شیخ طوسی. محمد، قم، معارف اسلامی. الغیبه، ۱۳۶۸.
- شیخ طوسی. محمد. قم: نشر اسلامی. الرجال، ۱۳۷۲.
- طبرسی حسن، قم: الرازی. مکارم الاخلاق، ۱۳۷۰.
- تنوخی حسن، قم: الرازی. الفرج باد الشده، ۱۳۲۲.
- آمدی، عبدالواحد. قم: دفتر تبلیغات اسلامی. غرار الحکم و درار الکلیم، ۱۳۲۴.
- عاملی. محمد علی: مرتضویه. الصراط المستقیم، ۱۳۴۲.
- بحرانی. هاشم. المعارف الاسلامیه. مدینه المعجز، ۱۳۷۰.
- بخاری. محمد، بیروت: دارالفکر. صحیح البخاری.
- افندی، عبدالله، قم: : مرعشی نجفی. ریاس العلماء، تحقیق احمد حسینی.
- فهری زنجانی. احمد: دارالکتب الاسلامیه. نعمانی. محمد. الغیبه، ۱۳۶۲.
- گلپایگانی. محمد وحید، تهران: کتاب هیئت. ابن طقطقی. تاریخچه از ترجمه فخری ۱۳۶۰.
- سلام حسن، نجف: الحیدریه. محترز، ۱۳۲۸.
- حر آملی، بیروت: دار احیاء التراس عربی. وسائل الشیعه، ۱۳۴۸.
- ابن اسفندیار. محمد. خاور. تاریخ طبرستان. تصحیح توسط عباس اقبال، ۱۳۵۸.
- ابن فندق، کتاب فروشی فروغی، تاریخ بیهقی. تصحیح احمد بهمنیار.
- ابن خلیکان. قاهره: و فایاف الاعیان، ۱۳۳۳.
- ابن شوبه حرانی، قم: تحف العقول عن الرسول. تحقیق علی اکبر غفاری، ۱۳۶۱.
- ابن طاووس، علی، نجف: الحیدریه، کشف المہاجه.
- ابن طاووس، علی، دارالزخایر، فرج المہموم.
- ابن طاووس، علی، قم: الدورو الواقعی، ۱۳۷۱.
- ابن طاووس، علی، قم: دارالکتاب. الیایین فی امراء امیرالمومنین، ۱۳۷۰.

- ابن طاووس، علی، قم: دارالکتاب. التحسین، ۱۳۷۰.
- ابن طاووس، علی، قم: خیام. الطرایف، ۱۳۲۹.
- ابن طاووس، علی، قم: نوید اسلام. اللهوف فی قتلی التفوف. نسخه: ۵.
- اصفهانی. ابوالفرج، قم: دارالکتاب. مقاتل الطالبیین.
- جوادی آملی. عبدالله، قم: اسرا. زن در آینه زیبایی و شکوه، ۱۳۸۲.
- کاموونا. عبدالرزاق، نجف: فضائل الاشراف، ۱۳۴۸.
- خصیبی. حسین، بیروت: البلاغ. الهدایه الکبری، ۱۳۶۸.
- کولبرگ ایتان، قم: مرعشی نجفی. کتابخانه ابن طاووس، ۱۳۷۶.
- کورانی. علی، قم: معارف اسلامیة. معجم الاحديث مهدی، ۱۳۶۸.
- مجلسی. محمد باقر: دار احیاء التراس العربی. بحارالانوار، ۱۳۶۰.
- میرزای قمی. کیهان. جامع الشطاط، ۱۳۷۰.
- محمد دشتی، قم: صفه نگار. رازی. نهج البلاغه، ۱۳۷۸.
- مرتضی. دارالقرآن، رسائل المرتضی، ۱۳۷۲.
- سید مرتضی، علی بن حسین، قم: انتشارات اسلامی. الانتصار، ۱۳۷۲.
- سید مرتضی، علی بن حسین، تهران: ثقافه. مسائل النصريات، ۱۳۷۴.
- متقی، علی بن حسام‌الدین، بیروت: الرساله. کنز العمال.
- سید محمدتقی موسوی اصفهانی، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی. مکیال المکارم، ۱۳۴۹.
- میرزا حسین نوری طبرسی، قم: آل البيت. خاتم مستدرک الوسائل، ۱۳۷۳.
- میرزا حسین نوری طبرسی، قم: آل البيت. مستدرک الوسائل وامستنباء المسائل، ۱۳۶۶.
- قاضی نعمان مغربی، قم: انتشارات اسلامی. شرح الاخبار.
- زکریا بن محمد قزوینی، تهران: امیرکبیر. آثارالبلاد و اخبار العباد، ۱۳۷۳.
- شیخ عباس قمی: منتهی الامال، ۱۳۸۰.
- حسن قمی، تهران: تاریخ قم، ۱۳۶۱.
- احمد رحمانی‌همدانی، تهران: المنیر، الامام علی، ۱۳۷۵.
- شریف رضی، محمد بن حسین، مشهد: الرضویه. خصائص الائمة، ۱۳۷۳.
- شریف رضی، محمد بن حسین، قم: مؤسسه علمی فرهنگی دار الحديث. المحازات النبویه، ۱۳۸۰.
- احمد صدر حاج سید جوادی، تهران: نشر حکمت، دایره المعارف تشیع، ۱۳۸۳.

- شیخ صدوق، بیروت: عیون اخبار الرضا، ۱۳۶۲.
- شیخ صدوق، قم: البصاح. الامالی، ۱۳۷۵.
- شیخ صدوق، قم: الراضی. سواب الاعمال، ۱۳۲۶.
- شیخ صدوق، قم: امام هادی. الهدایه، ۱۳۷۶.
- شیخ صدوق، قم: جامعه المدرسین. الخصال، ۱۳۶۲.
- شیخ صدوق، قم: جامعه المدرسین. کمال الدین و تمام النعمه، ۱۳۷۳.
- صافی گلپایگانی، تهران: صدر. منتخب الاثار فی الامام الصنی العشر، ۱۳۷۱.
- ساروخانی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی (IHCS)، ۱۳۸۷.
- طبری محب الدین: ذاخرالعقبا، ۱۳۱۵.
- طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ۱۳۵۲.
- تجدد، ابن ندیم، تهران: بانک بازرگانی ایران، الفهرست، ۱۳۴۶.
- طوسی، نظام الملک، تهران: علمی، سیارالملک، ۱۳۷۹.
- زاهدی، محمد جواد، تهران: مازیار. گولد، جولوس. ویلیام ال کولب. فرهنگ لغت علوم اجتماعی، ۱۳۷۷.
- شمس السادات زاهدی: مطالعات مدیریت در توسعه و تکامل.
- میرعلی سید نقوی: سرمایه اجتماعی. مفاهیم و نظریه ها. دوره ۹. شماره ۳۳-۳۴، ص: ۹-۲۴.
- توسلی غلامعباس و موسوی مرضیه: مفهوم سرمایه در نظریات کلاسیک و جدید با تأکید بر نظریه های سرمایه اجتماعی دوره ۲۶، شماره ۲۶.
- رفاه اجتماعی سعادت (۱۳۸۶). برآورد سطح و توزیع سرمایه اجتماعی در استان های ایران سال ششم شماره ۲۳. ص: ۱۷۳-۱۹۶.
- فصلنامه علمی پژوهشی علوم انسانی دانشگاه الزهرا ۱۳۸۲ شماره ۴۶ و ۴۷. (دانشگاه الزهرا).
- علی احمدی علیرضا و غفاریان وفا. درک تحقیق روشها در مطالعات تاریخی.